

Miroslav Hroch

Nebyl jen národ

Studie a eseje

Nebyl jen národ

Studie a eseje

Miroslav Hroch

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2024

Redakce Václav Hozman

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Obálka a sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

Na obálce: Pohled na město Riga z Daugavy (detail), 1815,
Carl Traugott Fechhelm (1748-1815), olej, plátno, 65 × 95 cm,
Museum of the History of Riga and Navigation.

© Univerzita Karlova, 2024

© Miroslav Hroch, 2024

ISBN 978-80-246-5962-6

ISBN 978-80-246-5963-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva	7
-----------------	---

HISTORICKÁ ROZCESTÍ

K charakteristice krize feudalismu v 16.–17. století	12
Valdštejnova politika v severním Německu v letech 1629–1630	38
K otázce působení třicetileté války na základní vývojové tendence baltského obchodu v 17. století	71
Revoluce jako „lokomotivy dějin“ nebo nástroj vědecké analýzy?	107
Gellnerova periodizace očima historika	125
Trojí historikovo setkání s K. W. Deutschem	140

EVROPSKÝ PROSTOR A JEHO ČLENĚNÍ

K otázce historické osobitosti Evropy	160
Střední Evropa: od reality k mýtu a zpět	170
Jak konstruovat dějiny Evropy?	184
Evropa jako hodnota v českém veřejném mínění	197

NÁROD JAKO PRODUKT I SOUČÁST MODERNÍ SPOLEČNOSTI

Takzvané obrození malých národů jako problém komparativního studia	216
K otázce územní skladby národního hnutí	241
Jazykový program národních hnutí v Evropě: jeho skladba a sociální předpoklady	271

Národ jako evropské specifikum aneb jak slovem (de)formovat historickou i současnou realitu	298
Nacionalizace veřejného prostoru nových národních států	322

MÍSTO ČECHŮ V DĚJINÁCH

Vlastenci bez národa.....	344
Několik poznámek k problému: historické vědomí a zájem rodícího se národa	367
Národ jako produkt sociální komunikace? Příspěvek ke komparaci českého a běloruského „modelu“	380
Měly „plebejské“ kořeny inteligence význam pro tvářnost národa?	397
Místo českého obrození v procesu formování novodobých evropských národů.....	413

HISTORICKÉ VĚDOMÍ VERSUS „KOLEKTIVNÍ PAMĚŤ“

Úloha historického vědomí a povědomí v národním hnutí	436
Literární zdroje českého historického povědomí v 19. století: Příspěvek ke studiu skladby českého historického povědomí a jeho úlohy v národním hnutí ..	445
Historická beletrie a historické vědomí v 19. století	469
Příspěvek k poznání ideové a tematické skladby německého historického románu a povídky v 19. století	490
Konec historismu?	515
Paměť a historické vědomí očima historika	531
Jmenný rejstřík	554

PŘEDMLUVA

Díky velkorysosti Nakladatelství Karolinum jsem dostal možnost zpřístupnit v tomto svazku soubor svých odborných statí, které pokládám nejen pro současného čtenáře za tematicky zajímavé, ale především za závažné a které by jinak s největší pravděpodobností byly zapomenuty na stránkách dnes těžko dostupných sborníků a odborných periodik. Základním měřítkem výběru pro předkládaný svazek je jednak někdejší ohlas těchto studií u nás i v zahraničí, jednak tematické zaměření problému, jemuž se věnují. Přiznávám ale současně, že několik z nich jsem zařadil prostě proto, že jsou mi milé, že mi udělalo radost jejich napsání či ohlas, který vzbudily.

Mnohé texty v tomto souboru jsou stylisticky spíše eseji. Jsou to statí, které jsou založeny na předchozím bádání, ale snaží se zpřístupnit některé výsledky širšímu čtenářskému publiku čtivější formou, protože vím, že moje práce zajímaly v posledních desetiletích také kolegy z příbuzných společenskovědních oborů. Ostatně nejednou bylo mým záměrem pracovat interdisciplinárně a tato snaha přinesla zajímavé výsledky.

Je třeba zdůraznit, že knihy a články, které jsem publikoval ve zralém i pozdním věku a které získaly jisté – zejména mezinárodní – uznání, mohly vzniknout jen díky tomu, že byly založeny na poznatcích a nápadech z dob mého mládí, které v určitém ohledu ani neměly za tehdejších poměrů naději na uveřejnění. Právě proto byly do zde předkládaného souboru výsledků mé šest desetiletí trvající odborné práce začleněny i texty rané – byť jsou pochopitelně zastoupeny v mnohem menším počtu než texty novější –, dle mého názoru tematicky rozhodně více provázané.

A to je také důvod, proč jsou statí rozčleněny do několika celků, které odpovídají tomu, jak se tematicky proměňovalo mé výzkumné/profesionální zaměření počínaje zájmem o hospodářské a sociální dějiny

k dějinám kulturním, od archivního studia ke komparativní a interdisciplinární analýze historických proměn. Tematicky jsem se při výběru textů zaměřil přednostně na ty práce, které se vztahují k do-
dnes zajímavým a diskutovaným problémům, jako je nacionalismus a národní hnutí či historické vědomí. Do přehledu jsem ale zařadil i několik studií, které se věnují problémům dnes u nás málo zvažovaným, jako je systémová změna nebo nerovnoměrnost vývoje, protože jsem přesvědčen, že jejich závažnost bude dříve či později znovu „objevena“.

Je proto možné, že něco z toho, co jsem považoval a v určitém ohledu stále považuji za důležité, ba zásadní historické proměny a souvislosti, bude mít v očích dnešních historiků (či zájemců o historii) jen okrajový význam nebo bude považováno za nezajímavé. Právě rozdíly v akcentech patří k těm základním fenoménům, s nimž je třeba počítat v souvislosti nejen s vývojem společnosti, ale které nelze opomíjet ani v kontextu vývoje společenských věd. I to je důvod, proč jsem ponechal všechny texty v původním znění, nevypustil jsem ani ona, ostatně nečetná místa, kde jsem se mýlil. Pozorný zájemce možná zjistí, že jsem své názory v čase částečně korigoval a poznatky upřesňoval. To se týká především názorů na formování moderního národa, v menší míře ale rovněž tematiky historického vědomí. Takový však už je běh každého, nejen historického poznání.

Podobně i některá metodologická východiska mohou zejména mladším kolegům připadat jako zastaralá či z jiných důvodů nepřijatelná. Dlouholetá zkušenost mne však již dávno naučila, že rozhodující pro posouzení starších vědeckých studií jsou především poznatky, které přinesly, tedy jejich přínos pro poznání a výklad minulosti. Užitečné mohou být již třeba jen tím, že diskuse o nich podnítila další badatelské projekty.

Habent sua fata libelli. A jelikož svoje osudy mají nejen knihy, ale také články, považoval jsem za užitečné na konci některých statí zmínit také okolnosti jejich vzniku.

Při výběru statí jsem stál před otázkou, zda zařadit také některé z těch, které jsem publikoval jen v zahraničí, zejména anglicky, poněvadž ty se pochopitelně ve statistice citací objevují mnohem častěji než texty české. Nakonec jsem se ale rozhodl jejich překlad nepořizovat,

protože – i když česky nebyly publikovány – myšlenky a poznatky, které tam předkládám, lze najít i v mých jiných českých statích.

Pro přítomnou edici jsem texty nově přehlédl. Při redakci byly opraveny zřejmé překlepy, byla sjednocena podoba poznámkového aparátu a sjednocen pravopis směrem k současnému jazykovému úzu.

Věřím, že předkládaný výbor si najde své zájemce a poslouží nejen k poznání a pochopení historických procesů a fenoménů, jejichž studiu jsem se věnoval po značnou část svého profesního života, ale také nabídne podněty k rozvíjení kritického historického myšlení.

Nakonec bych rád vřele poděkoval kolegyni prof. PhDr. Blance Říchové, CSc., za pomoc při přípravě tohoto sborníku i za rady a nápady při jeho konečné úpravě.

HISTORICKÁ ROZCESTÍ

K CHARAKTERISTICE KRIZE FEUDALISMU V 16.–17. STOLETÍ

Kdybychom se dnes pokusili sledovat průběh diskusí, které byly během posledních patnácti let věnovány krizím feudalismu, vznikla by již obšírná studie. Intenzita zájmu o „krize“ a jejich projevy v období rozvitého a pozdního feudalismu neprobíhala rovnoměrně. Opadl živý zájem z první poloviny padesátých let, který se soustředil především na tzv. první krizi feudalismu ve 14. století. Rozšířila se jakási skepse vůči účelnosti používání samotného termínu. Tato skepse, jak se zdá, převládá mezi velkou částí našich historiků dodnes. Naproti tomu ožil na prahu našeho desetiletí nový zájem o krizi v období pozdního feudalismu hned v několika evropských zemích; na stránkách anglického časopisu *Past and Present*, v Polsku a ve Francii. Obdobné problematice byla věnována část sovětské diskuse o počátku „sestupného stadia“ feudalismu ve východní Evropě. Sovětská diskuse proběhla ovšem bez vztahu k diskusím západoevropských a polských historiků a pojmu krize neužívá. Považujeme jej však za užitečný pomocný termín, umožňující charakterizovat ráz určitého období historického vývoje. Je příznačné, že nové diskuse o krizi feudalismu se ve všech uvedených případech soustředily na období 16.–17. století, navazující tak zejména na M. Małowista a E. J. Hobsbawma.¹

Považujeme za potřebné seznámit také naši historickou veřejnost s výsledky nových diskusí a upozornit na některé dosud neujasněné otázky a na možnosti jejich řešení. Nejde nám však o ucelené a definitivní řešení celé problematiky. Vzhledem k tomu, že diskuse v *Past*

¹ Základní informace o průběhu diskuse v tomto období viz J. Polišínský: *Nizozemská politika a Bílá hora*, Praha 1958, s. 34n.; J. Topolski: O tak zwanym kryzysie gospodarczym XVII wieku w Europie, *Kwartalnik Historyczny* 69 (1962), s. 364n. K otázce krize srov. zejména M. A. Barg: K voprosu o načale razloženiya feodalizma v zapadnoj Jevrope, *Voprosy istorii*, č. 3 (1963), s. 72n. Souhrnně o sovětské diskusi srov. M. V. Něčkina: K itogam diskussii o „voschodjaščej“ i „nischodjaščej“ stadijach feodalizma, *Voprosy istorii*, č. 13 (1963), s. 31n.

and Present byla již uzavřena,² budeme se zde nejprve zabývat názory polských historiků.

J. Topolski vyšel ve studii o tzv. hospodářské krizi 17. století v Evropě ze situace v Polsku, kde od přelomu 16. a 17. století lze sledovat ekonomickou stagnaci, jež postupně přerůstá v regres, trvající do poloviny 18. století. Položil si závažnou otázku, zda se najdou analogie takového vývoje v jiných zemích a jaké místo zaujímá Polsko v evropské ekonomice. V komparativním pohledu se mohl opřít o poměrně bohatou západoevropskou literaturu, zejména francouzskou (Simiand, Hauser, Labrousse, Meuvret, Chabert aj.) a anglickou (diskuse v *Past and Present*, zvl. E. Hobsbawm, H. R. Trevor-Roper aj.), jež se zabývá hospodářskými fluktuacemi 17. století, zejména též v souvislosti s bádáním o dějinách cen a mezd. Tam se často charakterizuje hlavně druhá polovina 17. století jako doba ekonomické „stagnace“, „deprese“, „regresu“ či „krize“. Topolski se nespokojil jen přehledem názorů, ale kriticky zkoumá i příčiny „deprese“, jak je uvádějí jednotliví autoři.

Zvláště historikové skandinávští zastávají názor, že příčinou byly klimatické změny v 17. století (tzv. „malá doba ledová“), vedoucí k poklesu zemědělských výnosů, jež měly za následek hladomory a četné epidemie. Ukazuje se, že tato teze nebude udržitelná. Teorie demografická bývá spojována buďto s hypotézou o změnách klimatu, analýzou cen, studiím epidemií, anebo s výzkumem populačních ztrát ve válkách, na něž je 17. století v Evropě bohaté. Najdou se ovšem tvrzení protichůdná. Jiná hypotéza vychází z rozboru kvantitativního přílivu drahých kovů ze zámoří do Evropy. Vzestupná křivka se v 17. století láme a z toho někteří usuzují, že se to muselo odrazit ve snížení peněžní cirkulace. Jak Topolski správně zdůrazňuje, vychází většina těchto závěrů z příliš úzkých aspektů studia. Jedině E. Hobsbawm zkoumal problém v širším komplexu vlivů výrobních vztahů na celý společenský život (rozpor mezi starými výrobními vztahy a novými výrobními

² O anglické diskusi srov. J. Polišenský: Nové pokusy o výklad Anglické revoluce XVIII. století, *Československý časopis historický* 11 (1963), s. 768n. Vedle toho nejnověji srov. E. Hobsbawm – M. Dobb: Du féodalisme au capitalisme, *Recherches internationales à la lumière du marxisme, Le féodalisme* 6 (1963), s. 215n. (překlad z časopisu *Marxism Today*, 1962). Autoři rozlišují „krizi feudální“ a „krizi sedmnáctého století“. Jejich teze o všeobecném hospodářském rozvoji po krizi v 17. stol. bylo by třeba upřesnit.

silami jako brzda ekonomického rozvoje zvláště venkova). Topolski se snaží uplatnit hlediska ekonomického a společenského vývoje. Zdůrazňuje růst disparit v hospodářské úrovni jednotlivých evropských zemí v 17. století, jež se stávaly zřetelnými právě v této etapě vzniku kapitalismu v Evropě. Kořeny toho, jak ostatně autor naznačuje, bude ovšem nutné hledat v předešlém období „rozvoje“ v 16. století. Z hlediska tempa hospodářského a společenského vývoje 17. století rozdělil Evropu do tří oblastí, jež se pokusil charakterizovat:

- a) Krajiny s největší dynamikou hospodářského rozvoje, reprezentované Anglií a Nizozemím. Tam pokročil rozklad feudálních vztahů na venkově nejdále. Byly to současně země, jež nejvíce těžily z exploatace kolonií.
- b) Oblasti, kde není patrná stagnace ani regres, avšak kde tempo vývoje bylo poněkud pomalejší. Tam řadí Topolski vedle Francie, skandinávských zemí, Německa a jiných krajín střední a východní Evropy (kromě Polska) i Čechy. Rozklad feudálních vztahů v těchto krajínách byl ve srovnání s první skupinou méně pokročilý. Koloniální expanze se tyto země účastnily v menším měřítku nebo vůbec ne. K této skupině připojil Topolski rovněž oblasti se silnou nadvládou feudálních vztahů, v nichž však nepozorujeme stagnaci nebo regres v 17. století – zvl. Rusko.
- c) Krajiny ekonomické stagnace a regrese, především Španělsko, Portugalsko, Itálie a Polsko. Tam trvaly dále a ještě se zhoršovaly zaostalé vztahy na venkově. Růst hospodářské aktivity feudálů se projevil buď při vytváření feudálního velkostatku, anebo v koloniální expanzi. Byl brzdou výrobní iniciativy poddaných a měšťanů. Podnětná studie J. Topolského, jež byla v podstatě shrnutím bohatého materiálu a naznačením nových cest bádání, vyprovokovala živou diskusi.³

³ Na názory J. Topolského jsme reagovali článkem *Europejska polityka i ekonomika XVII. w. – kryzys czy regres?*, *Przegląd historyczny* 55 (1964), s. 1n., kde se zabýváme projevem krize ve sféře politické a pokoušíme se upřesnit teritoriální rozčlenění základních oblastí střední Evropy (na tyto aspekty krize proto zde již jen odkazujeme). Mezitím vyšly další diskusní příspěvky (A. Wyczański, A. Mączak, nezávisle na nich Ruggiero Romano), které věnovaly pozornost dalším projevům krize a převedly diskusi do vyšší teoretické roviny. To nám umožňuje navázat na některé jejich závěry a obrátit se k problémům, jimž byla dosud věnována nedostatečná pozornost.

A. Wyczański se pokusil ověřit teze J. Topolského důkladnějším rozbořem ekonomicko-sociálního vývoje Polska.⁴ Zamýšlí se nad kritérii pro poznání „krize“, zejména jejího počátku. Vychází z názoru, že 17. století, jako období vcelku méně probádané, je třeba posuzovat a srovnávat s poměry 16. století, důkladněji prostudovaného, o němž platí charakteristika „epochy vzestupu“. Posuzuje cenový vývoj jako spolehlivý ukazovatel trhu i celkové ekonomiky a srovnává jej s cenovým vývojem některých jiných, zvláště západoevropských zemí. Obecnou evropskou „depresi“ lze konstatovat v období 1650 až 1690 a namnoze pokračovala i dále do poloviny 18. století. Pokud jde o Polsko, Wyczański ukazuje, že konec vzestupného cenového trendu nastal již počátkem 17. století, pak následuje deprese s krátkým přerušením v polovině 17. století. Usuzuje, že nevýhodné změny ve sféře trhu („deprese cenová“), jež mají širší evropský charakter, v podstatě nemění celkové hospodářské a sociální vztahy v Polsku, a nemohou tudíž být příčinou krize či deprese v této oblasti. Z toho by vyplývalo, že celková tendence vývoje polské ekonomiky byla již formována v 16. století a změny v oblasti trhu během první poloviny 17. století ji podstatně neovlivnily.

Jiný z účastníků diskuse, A. Mączak, se zaměřuje, po úvodním vymezení pojmu obecné krize ekonomiky jakožto „etapy změn hospodářské struktury“, především na problém charakteru „zlomů“ a „otřesů“ evropské ekonomiky v 17. století.⁵ Hledá odpověď na otázku, zda by tyto jevy mohly být symptomy „krize“ ve smyslu stagnace, nebo též v jiných významech. Pokles cen zemědělských výrobků a půdy svědčí, podle Mączaka, o agrární krizi patrné od 60. let 17. století. Shody výchyly cenové křivky průmyslového zboží s cenami zemědělských výrobků považuje autor za důkaz těžkostí v oblasti trhu průmyslového zboží. Krize agrární bývají projevem porušení rovnováhy mezi nabídkou a poptávkou po zemědělském zboží, jinak řečeno mezi stavem produkce zemědělské a průmyslové. Pokles cen zemědělských výrobků ve druhé polovině 17. století mohl být, podle Mączaka, způsoben

⁴ A. Wyczański: W sprawie kryzysu XVII stulecia, *Kwartalnik Historyczny* 69 (1962), s. 656n.

⁵ A. Mączak: O kryzysie i kryzysach gospodarczych XVII wieku, *Kwartalnik Historyczny* 70 (1963), s. 53n.

předešlým rozvojem zemědělství v některých oblastech západní Evropy, kde předcházející dlouhodobá konjunktura přinášela velký zisk a zvyšovala zájem o technické i organizační zdokonalení zemědělské výroby. Autor připomíná význam silné expanze nizozemského kapitálu v západní Evropě při rozšiřování areálu obdělávané půdy pobřežními melioracemi v 16. a v první polovině 17. století. V sedmdesátých letech 17. století lze však, s výjimkou Anglie, sledovat v této sféře stagnaci.

„Krise starého typu“ v oblasti výživy, jako např. hladomory, nesvědčí podle Mączaka jen o primitivismu hospodářském, ale rovněž o zastořlosti společenské struktury a státního aparátu. Avšak vedle těchto typů „krize“ připouští autor již v 17. století možnost existence krizí z nadvýroby jako krizí „nového typu“. Jako příklad takové dílčí krize uvádí potíže anglického exportu sukna v letech 1620–1624, po nichž následovala krize z nadprodukce v letech 1632–1642, ovlivňující přesun kapitálu. Z toho Mączak usuzuje, že již před průmyslovou revolucí mohla se objevit v kapitalistickém sektoru nadprodukce, ovlivňující celkovou ekonomiku. Krize nemusí ovšem znamenat hospodářský úpadek.

Jako charakteristický rys ekonomického vývoje 17. století uvádí Mączak porušení rovnováhy, opírající se o dělbu práce mezi zeměmi západní a východní Evropy. V zemích s rozvojem zemědělské výroby (Anglie a Nizozemí) v předešlém období vzrostla produkce natolik, že poptávka po zemědělském zboží mohla být větší měrou uspokojena domácí výrobou, což mělo nepříznivé důsledky pro východoevropský export zemědělského zboží.

* * *

Z uvedených autorů si jen A. Mączak správně uvědomuje, že se zde užívá jednoho termínu „krize“ pro několik navzájem odlišných souvislostí. Nepokoušejí-li se autoři vyjasnit své výchozí pojmy, není divu, jsou-li jejich závěry mlhavé a vyvolávají nedorozumění. Nejčastěji je termínem krize označována situace, kdy se historikovi zdá, že společnost prožívá mimořádný ořez nebo úpadek; proto pravidelně splývá „krize“ s představou deprese, regrese nebo alespoň stagnace. I když by autoritativní slovo k otázce teorie krize měli říci ekonomové, pokusíme

se alespoň o základní objasnění toho, co rozumíme krizí feudalismu.⁶ V nejobecnějším smyslu je to vyvrcholení, takový stupeň zostření vnitřních rozporů, charakteristických pro ten onen jev, složku života společnosti či společnost jako celek, který způsobí narušení vztahů, charakteristických pro sledovaný společenský celek, narušení, které rozhodne o vybočení z každodenního životního rytmu. To je ovšem určení příliš obecné, avšak v souvislosti s novými diskusemi posledních let si zaslouží, aby bylo připomenuto. Již M. Małowist upozornil, že krizi feudalismu musíme chápat jako projev zostření rozporu mezi výrobními silami a ekonomickými vztahy.⁷ Než se pokusíme konkretizovat (resp. na konkrétním historickém materiálu prověřit) tuto příliš všeobecnou tezi, musíme si ujasnit vztah „krize“ k regresu, s nímž bývá nejčastěji zaměňována. Krize označuje především kvalitu rozporu, neříká však nic podstatného o bezprostředním směru vývoje, tímto rozporem určeného. Regres naproti tomu určuje ve srovnání s krizí spíše kvantitativní stránku vývoje společnosti (objem výroby, rozsah výrobních vztahů určitého typu, plocha obdělávané půdy), nebo směrovou výchylku. Nezjišťujeme jej jako absolutní hodnotu, nýbrž teprve porovnáním jednak s předcházející a následující situací, jednak porovnáním vývoje v různých oblastech. Regres nemusí být jediným projevem krize, resp. jejím důsledkem. Nejobecnější příznaky krize, jako je projev zostření rozporu mezi vývojem výrobních sil a ekonomických vztahů, lze sledovat především tam, kde se přímo střetají feudální ekonomické vztahy a výrobní sféra.

Základním nedostatkem nové polské diskuse je zužování celé problematiky na sféru výrobní, na otázku rozvoje či omezování výroby a na otázku sociální, přesně řečeno na postavení jednotlivých tříd a vrstev bez zřetele k celkovým ekonomickým souvislostem. Nebude možno dostat se v této problematice kupředu, budeme-li se stále pohybovat v okruhu těchto dvou sfér, jakkoli nelze o jejich významu

⁶ I když si uvědomujeme zásadní odlišnost společenské situace, domníváme se, že můžeme metodicky vyjít ze základního pojetí krize (resp. všeobecné krize) kapitalismu; nejnověji srov. F. Oelssner: Probleme der Krisenforschung, *Sitzungsber. d. deutschen Akademie der Wissenschaften Berlin*, č. 3 (1959), s. 3n.

⁷ M. Małowist: Z hospodářské problematiky krize feudalismu ve XIV. a XV. stol., *Československý časopis historický* 4 (1956), s. 85n.

pochybovat. Bezprostřední souvislost ekonomických vztahů a výrobních sil zahrnuje jen dílčí aspekt krize feudalismu. Nelze ji však vyložit bez zprostředkovaných a zprostředkujících projevů rozporu. Základním zprostředkujícím článkem je oblast směny, působení kupeckého kapitálu. Na závažnost této složky ekonomické struktury upozornil u nás nedávno R. Kalivoda.⁸ Jeho rozlišení dvou fází krize feudální společnosti podle stupně rozkladného působení kupeckého kapitálu na ni je přínosem, jenž především vzhledem k možnostem, které otvírá, výrazně zastiňuje dosavadní výsledky obou zmíněných diskusí. Prvá fáze krize vyrůstá z rozšíření prosté cirkulace a nemá ještě všeobecný charakter. Sem je třeba zařadit (teritoriálně omezené) krizové projevy v řadě zemí západní a jižní Evropy ve 14. století; není přitom rozhodující, že krizové jevy obdobného typu se projeví v jiných oblastech až o něco později. Druhá fáze krize feudalismu je již projevem situace, kdy masová výroba zboží v evropském a světovém měřítku prorazila úzký rámec jednoduché cirkulace.⁹ V oblasti směny je druhá fáze charakterizována mohutným rozvojem kvantitativní stránky obchodu a pronikáním kupeckého kapitálu ve stále širší míře do sféry výroby, jeho výrazný vliv na rostoucí okruh výrobních odvětví a na stále větší oblasti. Rozvoj výroby sám o sobě ještě nemusel být v rozporu s feudálními vztahy; naopak mohl být pro feudály velmi výhodný – sledujeme-li souvislost z úzkého hlediska jedné stránky jevů, opomíjejíce vidět rozpornou stránku vývoje v jejích širším kontextu.

Chceme-li poznat, co znamená vláda feudálních vztahů pro výrobu, nemůžeme se omezit na výrobu samu. Především je třeba oprostit se od mechanického pohledu na rozvoj výroby jako na automatický důsledek zdokonalení výrobních sil, nástrojů, organizace výroby apod. Základní silou výroby je člověk a neuspokojí nás žádný výklad, který opomine lidskou vůli, lidské rozhodování, bez něhož by nebylo žádného pokroku ani v té nejdlejší ekonomické sféře. Historické bádání totiž zatím nedocenilo význam **ekonomických potřeb** a v souvislosti s tím i poptávky pro vývoj výroby. Ekonomické potřeby jsou pochopitelně podmiňovány ekonomickou činností, resp. materiálními užitnými hod-

⁸ R. Kalivoda: *Husitská ideologie*, Praha 1962.

⁹ Tamtéž, s. 34n. a s. 56.

notami, ale zároveň významně působí zpět na výrobu.¹⁰ Podmínkou takového zpětného působení je ovšem jejich relativně samostatný vývoj vzhledem k výrobní sféře. Zvláště významné jsou změny ekonomických potřeb u vlastníků, kteří rozhodují o ekonomické činnosti, jejím zaměření a rozsahu. Je proto užitečné ptát se po změnách ekonomických potřeb u jednotlivých tříd různých evropských zemí. V některých oblastech došlo k výraznému rozšíření ekonomických potřeb, které se projevilo prudkým růstem poptávky – jednak po surovinách, jednak po některých druzích potravin. Toto rozšíření bylo především projevem rozvoje měst, městského hospodářství, ale též nezemědělské výroby vůbec. Sama o sobě není tato souvislost ničím novým; setkáme se s ní nejednou i ve středověku (Florence, Benátky). Vždy však šlo buď o výrobní jednotky omezeného teritoriálního rozsahu, a tedy i s úměrně omezenou možností působení na výrobu, nebo o užší odvětví výroby či ekonomické činnosti, které nemohlo vytvořit novou organickou ekonomickou strukturu. Obě tato omezení neplatí však již pro oblast nizozemskou a anglickou během 16. století. Nápor nových ekonomických potřeb byl zde již tak velký, že vedl spolu s rozvíjejícími se pokusy o základy koloniální nadvlády k vytváření hospodářských závislostí mezi lidmi jak v „národním“, tak v evropském a světovém měřítku; kladou se **základy evropského a světového** vytváření trhu. O vytváření trhu jako oblasti oběhu zboží, kde se uskutečňuje přeměna zboží v peníze a peněz ve zboží, hovoříme tehdy, když ekonomické závislosti, zprostředkované sférou oběhu, nemohou již být přerušeny, aniž tím utrpěly všechny společenské skupiny, které se podílejí na jeho utváření.¹¹ Předpokladem je zde tedy překonání stadia nahodilých dálkových směny.

Vytvářením takového trhu je umožněn širší dosah všech původně místních změn ekonomických potřeb a obecné působení kupeckého kapitálu, jenž zprostředkuje vliv uvedených změn i v oblastech, kde k nim vůbec nedošlo a kde pro ně ani neexistovaly vhodné podmínky. Velmi názorné osvětlení nové situace vyplývá z rozporu působení tzv. revoluce cen.

Evropské kořeny i důsledky tzv. „cenové revoluce“ byly jedním z nejvýraznějších krizových příznaků v ekonomice druhé poloviny

¹⁰ O. Šik: *Ekonomie, zájmy, politika*, Praha 1962, s. 295n.

¹¹ Tamtéž, s. 147; W. Kula: *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 673.

16. a počátku 17. století. Nelze souhlasit s názory, které považují „cenovou revoluci“ za izolovaný jev, prvořadý faktor v ekonomicko-sociálním vývoji Evropy od poloviny 16. století a odvozují jej pouze z vnějších příčin mimo oblast imanentního ekonomického vývoje.¹² Zastánci kvantitativní teorie přeceňují význam samotného dovozu zámořských drahých kovů do Evropy. Je třeba sledovat zejména změny hodnoty vlastního drahého kovu a význam zásob platidel získaných ze zámořských pokladů, zvláště nizozemskými bankéři a velkoobchodníky. Ovšem změny v hodnotě drahých kovů byly jen jednou, i když velmi závažnou, proměnou hodnot. Vývoj výrobních sil a zprostředkovatelského obchodu charakterizuje výrazně 16. století, jeho proměny hodnot v obecném slova smyslu. S těmito faktory je spojen rozvoj dělby práce. Pokrok výrobních sil zvláště v nezemědělských výrobních odvětvích přispěl k relativnímu i absolutnímu zvětšení společenské složky zabývající se průmyslovou výrobou a obchodem. Jak velký význam to mělo pro růst populace, svědčí nejen příklady lidnaté Anglie či Nizozemí, ale i vzrůst zalidnění v těch oblastech střední Evropy, kde se výrazně projevíly zárodky nových kapitalistických forem výroby. Potřeba surovin pro průmyslovou výrobu i potravin pro zvětšující se průmyslově obchodní společenskou složku kladla velké nároky na zemědělskou výrobu, která někde stěží stačila krýt poptávku. To vedlo k dalšímu rozvoji teritoriální dělby práce, jež se výrazně projevovala v evropských poměrech, např. v baltském obchodě, ale i jinde ve výrobní specializaci určitých evropských oblastí. Není pochyb o tom, že změny v poměru nabídky a poptávky se odrazily vlivem působení zákona hodnoty v ceně zemědělských produktů, které zvýšily cenu průmyslového zboží. Nepochybně to bylo vzpruhou pro zemědělskou výrobu. „Cenová revoluce“ ji podněcovala, zejména v krajinách, kde na trhu převažovala poptávka po zemědělském zboží nad nabídkou, k vyšší výrobnosti. Tak sama „cenová revoluce“ – nejobecněji vzato – dialekticky napomáhala k překonání rozporu, z něhož sama vyrostla: mezi produktivitou průmyslových a zemědělských odvětví. Je ovšem

¹² Podrobnější shrnutí názorů i rozvedení dalších tezí podal J. Petrání: K problémům tzv. „cenové revoluce“ ve střední Evropě, *Numismatický sborník* 8 (1964), s. 47n. V této stati navazujeme na závěry uvedeného článku a dále je rozvádíme. Nepovažujeme za nutné uvádět citaci literatury, již čtenář najde v cit. článku.

samozřejmé, že činitele, jež měly vliv v různých krajinách na vývoj cenové křivky, nelze redukovat pouze na tyto nejobecnější faktory. Nás však v této souvislosti zajímají právě obecné faktory, nikoli dílčí nebo místní činitelé.

Zvýšení zájmu o zemědělské výrobky vedlo k rozšiřování objemu zemědělské výroby různými způsoby, jež byly závislé na ekonomické a sociální úrovni té které oblasti nebo země. V tom můžeme považovat za krajní formy feudální velkostatek s nevolnickou formou vykořisťování v krajinách s méně vyvinutými podmínkami pro kapitalistický způsob výroby (s převahou nabídky zemědělského zboží) na straně jedné a zemědělské podniky (velkostatek i malovýrobu) s rozkladnými prvky feudálních vztahů a progresivními tendencemi ve vývoji produktivity v krajinách se silně rozvinutými směnnými vztahy, urbanizací a počínajícím rozvojem kapitalistických vztahů v zemědělství na straně druhé. Nelze ovšem vést přesnou čáru mezi zeměmi „druhého nevolnictví“ a „původní akumulace“, jak se o to v minulosti někteří historikové pokoušeli. V některých středoevropských zemích nelze říci, že by se vývoj zemědělství ubíral výhradně tou či onou cestou – spíše lze mluvit o různých tendencích, jež se tu vyskytly a – podobně, jako v jiných zemích Evropy – prosazovaly vlivem činitelů jiných než ekonomických; nelze např. podceňovat působení faktorů politických. „Regresy“ v naznačeném vývojovém trendu nejsou tudíž věcí neznámou.

Obecně lze důsledky jevů označovaných jako tzv. „cenová revoluce“ pozorovat v prohloubení nerovnoměrnosti ekonomicko-sociálního vývoje Evropy. Na straně jedné se posiluje vliv zemí se silným obchodním kapitálem a v průměru s vyšší úrovní výroby v zemích nebo krajinách méně vyspělejších, jež se dostávají do závislosti na cizím obchodním kapitálu. Na druhé straně můžeme výrazně sledovat rozpor mezi rozvojem výrobních sil v těch oblastech, kde si začíná razit cestu zákon hodnoty jako stimul kapitalistické ekonomiky, a prosazováním nejhrubších forem mimoekonomického vykořisťování, při plném uplatnění zákona feudální renty, v krajinách jiných.

V těchto nejobecnějších souvislostech lze sledovat i dílčí projevy krize v různých oblastech ekonomického nebo sociálního života. Významná v tom směru byla evropská krize měnová. Změny v hodnotách dvou základních mincovních kovů (zlata a stříbra) nebyly rovnoměrné,

takže relace ekvivalentů zlata a stříbra v minci se měnily. Tak např. v Polsku se měnil poměr stříbra ke zlatu od sedmdesátých let 16. století do poloviny 17. století z 11 : 1 na 14 : 1.¹³ Podobně v Čechách se změnila relace stříbra ke zlatu z 10 : 1 v letech čtyřicátých a padesátých 16. století na 13 : 1 až 14 : 1 v druhém desetiletí 17. století. Pohyb (variabilita) kursů, který signalizuje změny, je největší v šedesátých letech 16. století a pak zejména na počátku 17. století, kdy lze sledovat prudce vzestupnou křivku až do třicátých let, kdy dochází k poměrné stabilizaci kursů. Že tento vývoj nebyl náhodný, o tom svědčí zcela shodný trend kursů rakouských. Porovnáním s Anglií a jinými západoevropskými zeměmi lze usuzovat, že reakce této části střední Evropy nebyla příliš opožděna. Nápadná je korelace s křivkou dovozu zámořských kovů do Evropy, ovšem s vysvětlitelným časovým posuvem. Bylo samozřejmostí, že zákonná stanovení relací kovů se při takové variabilitě dostávala často do kolize se skutečným mincovním poměrem hodnot drahých kovů. Mincovní politika států prožívá v tom období těžké krize, jež se projevují v nepevnosti měny, v zákazech oběhu cizí mince, v přetavování mincí aj. K tomu přispíval často nedostatek mincovní suroviny v některých středoevropských zemích, kde v důsledku změn výrobnosti při těžbě drahých kovů se těžba přestávala vyplácet a upadala. To spolu s dalšími ekonomickými i politickými faktory ovlivňuje měnovou politiku států, nacházející východisko v inflaci, jež ovšem opět zostrňuje krizi svým vlivem na růst drahoty aj.

Jiným dílčím projevem krizové situace byly pokusy státních orgánů i jednotlivých feudálů o cenovou regulaci v různých zemích. Tam se výrazně projevila snaha politické moci feudálních velkostatkářů. Regulace se prováděla v neprospěch řemeslné výroby, jak je patrné z příkladu Čech, a týkala se rovněž trhu pracovní síly, který svazoval feudální předpisy o pohybu poddaných, v čeledních řádech aj.¹⁴ Není

¹³ Srov. *Historie Polski* 1 (1957), č. 2, s. 466; dále srov. J. Petráň: K problémům tzv. „cenové revoluce“ ve střední Evropě, s. 58n. R. Romano: Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619–1622, *Rivista storica Italiana* 74 (1962), s. 521n.

¹⁴ Srov. o tom J. Janáček: Rudolfínské drahotní řády, *Rozprawy ČSAV* 67 (1957), sv. 4. O čeledních řádech srov. A. Mika: *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960, s. 193n.; dále viz J. Petráň: Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské, *Československý časopis historický* 5 (1957), s. 399n.

náhodné, že podobné předpisy a právní úpravy se množí právě od druhé poloviny 16. století. Šlo v podstatě o zásahy feudálů, diktované snahou o větší zisky uplatněním politických práv i osobně-právních vztahů poddanských. V období rozvoje evropské ekonomiky se jim k tomu naskytla příležitost. Dověšením takových snah byla monopolizace tržní nebo i výrobní (např. v Čechách v pivovarnictví na panstvích, prodeji soli, rajonizace mlýnů, v trhu pracovní síly monopolizace čeledních služeb atd.). Tedy v podstatě prosazení zákona feudální renty v ekonomicko-sociální sféře.

Feudální kontrola se neprojevovala jen v měnové a cenové politice, ale také přímým kořistnickým podílem na kupeckém zisku. Tento podíl realizovala v podobě cel a dávek z obchodu. Cla byla ovšem prastarou formou parazitního kořistění, běžnou již ve středověku. Jejich význam pro feudály i kupce se však v období druhé fáze krize feudalismu podstatně změnil. Především ve směru kvantitativním: v důsledku mohutného rozvoje objemu směny, jejího zintenzivnění, rozšíření obchodních cest atd. zvýšily se příjmy feudálů z obchodu. Díky tomu se stávaly stále významnější složkou státních příjmů i soukromých příjmů některých feudálů. Porovnáme-li kusé údaje o podílu příjmů z cel na celkovém státním rozpočtu, můžeme říci, že tento podíl nebyl jen přímo úměrný intenzitě obchodu, ale i nepřímě úměrný ekonomické vyspělosti té které země.¹⁵ Zároveň s emancipací kupeckého kapitálu a jeho posílením pochopitelně taková situace zostřovala rozpory mezi třídou feudálů a kupeckým kapitálem. Můžeme rozlišit rozpory dvojího typu: mezi kupeckým kapitálem a feudály téže země (např. Anglie) a mezi feudály a zahraničním kupeckým kapitálem, přičemž domácí kupecký kapitál se hájil výhodami povahy mimoekonomické: privilegií a výsadami středověkého typu. Odtud vyplýval i další rozpor nového typu: rozpor mezi kupeckým kapitálem, opírajícím se o obchodní prosperitu a zákon hodnoty na jedné a mezi kupeckým kapitálem starého typu,

¹⁵ O clech v Nizozemí srov. H. E. Becht: *Statistische gegevens betreffende den handelsomzet van der Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17e eeuw (1579–1715)*, s'Gravenhage (1908); o švédské celní politice E.: *Wendt: Det svenska licentväsendet i Preussen*, Uppsala 1933, s. 16n.; v Dánsku A. E. Christensen: *The Dutch Trade on the Baltic about 1600*, The Hague – København 1941, s. 311n.; o ruské A. Izjumov: *Razmery ruskoj torgovli XVII. v, čerez Archangelsk, Izvestija Archangel'skogo obščestva izučeniija ruskogo Severa* 6 (1912), s. 250n.; *Očerki istorii SSSR, XVII. vek*, Moskva 1955, s. 132n.

opírajícím se o středověká privilegia, na straně druhé. Také zde tedy nutno hledat další z projevů základního rozporu mezi zákonem feudální renty a zákonem hodnoty – a to dokonce v několika variantách.

K tomu lze připojit i poukaz na příjmy daňové. Příklad Čech opět dokazuje, kterak je státy mohou zvyšovat v důsledku zvětšení objemu národního důchodu. Jde především o daně z prodeje zboží, avšak rovněž o celou soustavu daní přímých a nepřímých.¹⁶

Růst příjmů z cel a daní sám o sobě ještě nic neznamena. Významný je způsob jejich využití. Většina států využívala jich typicky feudálním způsobem: k vedení výbojných válek. Změna nevyplývala jen z růstu příjmů, které umožňovaly verbování vojska, jeho vystrojování a vyzbrojování, ale i ze samotného zacílení výbojů: na hlavní obchodní střediska, cesty apod. Cílem se stávalo ovládnutí, kontrola obchodních cest, která zahrnovala příjmy z obchodu (cel), zatímco starší prvořadý cíl – vybírání feudální renty – ustupoval většinou na druhé místo (pokud ovšem nešlo o vybírání dávek od měšťanstva). A tak se rozvoj obchodu a posílení kupeckého kapitálu projevil ve většině Evropy posílením feudálních států a feudální třídy. Tím se základní rozpor mezi feudální rentou a zákonem hodnoty, resp. mezi rozvojem výroby a starými ekonomickými vztahy, dostává i do politické roviny, kde se projevil prudkým zhoršením politických rozporů, které vyvrcholilo třicetiletou válkou.¹⁷ Zároveň se ukázalo, že zvýšené příjmy z cel a rozvoje obchodu v rukou buržoazie naopak umožňují její posílení; klasickým příkladem je úspěšný boj revolučního Nizozemí proti španělské přesile.

* * *

Zatím jsme uvažovali o formách, v nichž se krize feudalismu projevila jako přímý důsledek zostření rozporu mezi výsledkem vývoje výrobních sil a starými ekonomickými vztahy v celospolečenském

¹⁶ Srov. A. Gindely: *Geschichte der böhmischen Finanzen von 1526 bis 1618*, Viedeň 1869; O. Placht: *České daně 1517–1625*, Praha 1924; M. Volf: Královský důchod a úvěr v Čechách, *Český časopis historický* (1947/49); M. Volf: *Úvod k Českým sněmům*, XI/1, Praha 1963; V. Picková: Nucený úvěr českých měst a války v Uhrách v 16. a na začátku 17. století, *Historie a vojenství* (1963), s. 969n.; J. Kolman: Berní rejstříky a berně roku 1567, in: *Sborník archivních prací*, XIII/1, Praha 1963, s. 169n.

¹⁷ K této otázce srov. Válka a obchod za třicetileté války, *Sborník historický* 12 (1964).

rozsahu. Domníváme se, že není vulgarizací, označíme-li situaci takto charakterizovanou za všeobecnou krizi feudalismu.¹⁸ Otázku můžeme ovšem obrátit a ptát se, jak ony dlouhodobé změny probíhaly v jednotlivých sférách života společnosti, jak se projevy v různých typech materiálních vztahů a na menších územních celcích. Důraz na základní význam teritoriálního rozrůznění vystupuje zvláště u J. Topolského.

J. Topolski si správně uvědomil, že vývoj Evropy neprobíhal ani tehdy zcela rovnoměrně. Charakterizoval některé základní typy oblastí podle jejich vývojových rysů. Ovšem vývoj evropských oblastí bude třeba podle našeho názoru diferencovat jinak, pokud se budeme snažit hledat základní společné rysy. To dokazuje složitější vývoj jižní části střední Evropy, zahrnující Čechy, Slezsko, Sasko, Bavorsko, Rakousko a některé přilehlé krajiny, v tom i někdejší Uhry.¹⁹ V některých oblastech uvedených zemí se rozvíjela odvětví nezemědělské výroby s charakterem počínajících kapitalistických vztahů, nacházející posilu v zprostředkovatelském obchodu a mezinárodním tržním spojení. V důsledku toho se rozvíjela i územní dělba práce: specializací nejen nezemědělských výrobních oblastí, ale i oblastí zemědělských. Mezi nimi se rozvíjely silné obchodní vztahy. Přestože styky této části střední Evropy s ostatními evropskými zeměmi nebyly ve většině výrobních odvětví tak intenzivní, odrazily se výkyvy a změny v evropském obchodu i zde; a zase naopak, změny v situaci jižní části střední Evropy ovlivňovaly evropský obchod v těch odvětvích, na jejichž výrobě (a ovšem i spotřebě) se střední Evropa výrazněji podílela (např. plátno, železo, později sklo aj.). Ve sledované části střední Evropy byly vesměs blízké podmínky i pro rozvoj pozdněfeudálního velkostatku a postavení poddaných. Ačkoliv jsou patrné známky regresivních tendencí, faktory

¹⁸ Pro 16.–17. stol. hovořil u nás o všeobecné krizi J. Polišenský: *Nizozemská politika*, s. 38, s odvoláním na E. Hobsbawma a Leninovu charakteristiku všeobecné krize kapitalismu. Tuto Leninovu charakteristiku nelze však podle našeho názoru používat pro epochu přechodu od feudalismu ke kapitalismu jako definice, kterou nutno v plném rozsahu doložit, nýbrž jen jako obecného metodického vodítka. Srov. též M. A. Barg: K voprosu o načale razloženiija feodalizma v zapadnoj Jevrope, s. 81n. Všeobecná krize feudalismu spadá zhruba do téhož období, kam M. V. Něčkina klade „sestupné stadium“ feudalismu. Naše charakteristika tohoto období se však od její poněkud odlišuje především v tom, že je nepovažujeme za vyhraněně regresivní.

¹⁹ Podrobnější rozvedení s citací literatury viz v našem článku v časopisu *Przegląd Historyczny*, srov. pozn. 3.

ovlivňující ekonomický i sociální pokrok byly s nimi v rovnováze nebo nabývaly převahu, což vedlo i k určité stabilitě. Ta ovšem byla dočasná, nejednou byla narušována zejména působením faktorů politických, jak dosvědčuje příklad Uher koncem 16. století a ostatních zemí za třicetileté války a po ní.

Ovšem stejně, jako by nebylo správné podceňovat působení politického činitele, je třeba se uvarovat i zjednodušeného výkladu proměn v ekonomice pouze jako důsledků politického vývoje té které země. I když by byl výklad o důsledcích válečného pustošení na válečnou a poválečnou ekonomiku českých zemí nasnadě, nelze jej přijmout ve zjednodušující formě už proto, že v tomto období nelze posuzovat ekonomiku té které země izolovaně, bez vztahu k evropskému prostředí. Můžeme to dokázat na příkladu vývoje zemědělství.

Zůstaneme u dlouhodobých ekonomických trendů, jež lze snáze a bezpečněji postihnout a odvozovat z takových ukazatelů, jako je cenový vývoj aj., než krátkodobé výkyvy, jež někdy nedovedeme ani určit. Podobně, jako je dnes obecně znám poměrně velký vzestup cenové hladiny ve druhé polovině 16. století, je rovněž nepochybné, že v průběhu první poloviny 17. století se uvedená všeobecná vzestupná křivka cen ve většině dodnes prostudovaných evropských oblastech láme a postupně se mění v trend sestupný.²⁰ Také tu se užívá pro charakteristiku situace termínů „deprese“ nebo „krize“. Ani zde nenacházíme jediný faktor, který bychom mohli označit za rozhodující v dlouhodobém vývoji. Jde zřejmě o odraz a důsledek komplexu rozporů nahromaděných částečně již v předešlém období – o některých jsme mluvili – trvaleji působících v ekonomické, sociální a politické sféře. Zůstává úkolem všechny tyto historické jevy správně objasnit a zhodnotit. Vcelku lze říci, že uvedený cenový vývoj byl faktorem poměrně trvalým a měl obecnější povahu. Neomezoval se pouze na oblasti postižené válkou – i když nepochybně politické válečné kon-

²⁰ O tom srov. např. B. H. Slicher van Bath: *De agrarische geschiedenis van West Europa (500-1850)*, Utrecht – Antwerpen 1960, s. 216n. a seznam literatury; dále zejména E. J. Hamilton: *The History of Prices before 1750, Rapports XIe Congres International des Sciences Historiques* 1 (1960), s. 144n.; St. Hoszowski: *Rewolucja cen w środkowej Europie w XVI i XVII w., Kwartalnik Historyczny* (1961), s. 297n.; dále A. Wyczański: *W sprawie kryzysu XVII stulecia*, s. 658n.; W. Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa v. 13. bis 19. Jahrhundert*, Berlin 1935, s. 79, 95n.

flikty měly na takové změny ekonomiky velký vliv. Cenový vývoj jako ukazatel ekonomického vývoje především znovu potvrzuje obchodní spojení evropských oblastí. Avšak jde ještě o jinou věc: cenový trend ukazuje, že došlo ke změnám v poměru nabídky a poptávky, anebo mezi dynamikou výroby a spotřeby. Zejména je to patrné v cenovém vývoji zemědělského zboží a v dalších souvislostech a důsledcích pro vlastní zemědělskou výrobu. Příznivé podmínky pro její rozvoj v době zvýšené poptávky po zemědělském zboží za tzv. „cenové revoluce“ minuly. Došlo ke stagnaci zemědělské výroby, o níž mluví historikové ve Francii, v západním Německu i jinde a která se mění v některých středoevropských oblastech v dlouhodobý regres.²¹ Poměrně dobrým ukazatelem poklesu zájmu o zemědělskou výrobu je sestupný trend cen zemědělské půdy (polí, vinic aj.).²² Stagnace v západoevropských zemích se projevuje v zpomalení pokroku zemědělské výroby, stagnaci nebo i poklesu výnosů, zhoršení ekonomických a v důsledku toho i sociálních podmínek rolníků. V sledované jižní části střední Evropy, kam patřily i české země, nastupuje regres označený rámcem třicetileté války a poválečné epochy. Můžeme sledovat přímo regres v zemědělské technice, pokles výnosů, značné zhoršení ekonomických i sociálních podmínek rolníků, což vše dohromady ovlivnilo celkový ekonomický i sociální regres v této oblasti.²³

Z dalších dílích změn dlouhodobých trendů není bez zajímavosti relace kursů drahých kovů zlata a stříbra, jež se ve třicátých a čtyřicátých letech 17. století stabilizuje.²⁴ Nepochybně to odráží stabilizaci v hodnotě těchto kovů, měřené produktivitou práce.

²¹ Srov. literaturu citovanou v předešlé poznámce; dále např. G. Duby: *La révolution agricole medievale, Revue de géographie de Lyon* (1954), s. 361n.; J. Topolski: *Rolnictwo francuskie, Kwartalnik Historii Kultury Materialne* (1959), s. 737n. Svérázný výklad stagnace italského zemědělství má R. Romano: *Tra XVI e XVII secolo*, srov. s. 534n.

²² Srov. např. P. Deprez: *De verkoopprijs van akkergrond in de heerlijkheid Nevele, Cahiers d'histoire des prix* 3 (1958), s. 121n.; H. Habakkuk: *The Long Term Rate of Interest and the price of Land in the 17th Century, Economic History Review* 2 (1952); dále zejména J. G. de Silva: *Richesse et enrichissement dans une économie pré-capitaliste, Annales* (1962) (tam i další literatura).

²³ Srov. J. Petrů: *Zemědělská výroba v Čechách ve druhé polovině 16. a počátkem 17. století, zvláštní číslo Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica, Monographia* 5 (1963).

²⁴ Problematiku a literaturu shrnuje R. Romano: *Tra XVI e XVII secolo*.